

LUKÁCS „BUDAPESTI ISKOLÁJA”

ZDRAVKO KUČINAR

A marxizmusra, mindenekelőtt pedig a marxista filozófiára Magyarországon igen nagy hatással volt Lukács György, korunk egyik legkiemelkedőbb marxista gondolkodója. A jelenkor marxista áramlatait bemutató írások jelentős része a magyar marxista filozófiai gondolkodást kizárólag az ő művére szűkíti le, vagy pedig nem is tesz róla említést, mert úgy vélik, Lukács nemzetközi jelentőségű, világszerte ismert személyiség, akinek a műve csak a német filozófiai hagyomány és a marxizmus általános fejlődésvonala alapján érthető meg. Ez utóbbihoz viszont, a forradalom rövid időszakát kivéve, magyar viszonylatban nem járultak hozzá lényegesebben. Ezt az álláspontot képviseli Predrag Vranicki is a *Historija marksizma* (A marxizmus története) című könyvének mindhárom kiadásában, amelynek csak a jegyzeteiben tesz említést Lukács néhány tanítványáról és munkatársáról.

Az említettekkel ellentétben az utóbbi évtizedben egyre elterjedtebbé vált a nézet, hogy a jelenkor marxista filozófiájával nem foglalkozhatunk érdemben egy sajátos marxista csoport, az ún. „Budapesti iskola” figyelembevételével. Nemcsak az iskola elnevezése vált széleskörűen elfogadottá, hanem eszmei irányvételének a meghatározása is folyamatban van, és kísérletek történnek a marxista filozófiai gondolkodás fejlődéséhez való hozzájárulásának az áttekintésére. Szilárd meggyőződéssé vált, hogy a marxista filozófiának a sztálinista dogmatizmus bírálatával jelentkező reneszánsz nem tekinthető át csupán a lengyelországi, jugoszláviai csehszlovákiai vagy olaszországi kísérletek alapján. Sőt mi több, a magyar marxisták — Lukács tanítványai és munkatársai — az eltelt évtizedben termékeny tevékenységüknek, az újonnan feldolgozott tárgyköröknek köszönhetően teljes nemzetközi elismerésben részesültek.

Lukács tevékenységét hosszú időn át külföldön fejtette ki, és különbö-

A Belgrádi Rádió Treći program (Harmadik műsor) nevű folyóirata 1981 nyarán (1981/III) bőbeszűrt szövegválogatást közölt *Lukač i budimpeštanski filozofski krug* (Lukács és a budapesti filozófiai kör) cím alatt. Zdravko Kučinar itt közölt tanulmánya bevezető ehhez a válogatáshoz. Ezért a fordításból nem hagytuk ki a válogatásra közvetlenül vagy közvetetten utaló mondatokat, részeket. A *Treći program* Lukács György a *Times* irodalmi mellékletéhez 1971-ben írott levele mellett Márkus György két, a Viták és irányzatok a marxista filozófiában című és az „emberi lényeg” fogalmát a fiatal Marx filozófiájában vizsgáló tanulmányát, Heller Ágnes ugyancsak két, az elmélet és a gyakorlat viszonyáról írott és az Érték és történelem című értekezését, Vajda Mihálynak a mítoszt, Mészáros Istvánnak a totalitást vizsgáló írását, Almási Miklós tanulmányát a látszat keletkezéséről, Márkus Mária és Hegedűs András a közösség és individualitásról közösen írt, valamint Hegedűs Andrásnak a társadalmi fejlődés alternatíváit vizsgáló tanulmányát tartalmazza.

ző politikai és szellemi hatást hagyott maga után. Ami Magyarországot illeti, ő maga említette, hogy már az 50-es években voltak ugyan tanítványai, de hatása ekkor még rendkívül diffúz. 1956-ban éppen ezért mondta ki, hogy nincs semmiféle „iskolája”. Egy évvel később Heller Ágnes etikai és Márkus György ismeretelméleti munkái azt a nemzedéket jelentik be, amely a 60-as évek közepe táján önállósul, és a lukácsi tézisekkel folytatott termékeny dialógus során, valamint Lukács néhány alapvető fontosságú tételével szembehelyezkedve alakítja ki sajátos álláspontját. Ez készítette Lukácsot arra, hogy a *Times* irodalmi mellékletének küldött levelében elismerje ennek a hozzá kötődő „iskolának” a fennállását. Azért nevezte „budapestinek”, mert önmagáról lévén szó, nem nevezhette lukácsinak. Az elnevezés többnyire az ő tekintélyének köszönhetően maradt fenn.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az *iskola* fogalmát ezúttal nem használhatjuk skolasztikus értelemben. Erre közvetett úton Lukács is rámutatott azáltal, hogy az iskola tagjai közé nem *tanítványait*, hanem *munkatársait* sorolja, azokat, akik már a saját útjukat járják: Heller Ágnes, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt és Fehér Ferencet.

A csoport tagjai példás együttműködést alakítottak ki, s így tanulmányaik nagy része a kölcsönös véleménycserék eredményeképp jött létre. Ez azonban — mint az egyik közösen fogalmazott szövegükből megtudhatjuk — sohasem csökkentette abbéli meggyőződésüket, hogy „ugyanazon az iskolán vagy egyazon teoretikus körön belül teljesen természetes a különböző megoldásokat és utakat kereső kifejezett ellentétek létezése, melyekre nem kell magyarázatot találni, de elleplezni sem, feláldozni sem szabad őket az eszmei egység és szolidaritás érdekében”.

Az „iskola” elméleti kialakulására a legbefolyásosabb hivatalos marxisták, Rudas László, Révai József és Fogarasi Béla halálát követően került sor, egy olyan nemzedékváltás keretében, amely a magyarországi marxista filozófia reneszánszát hozta meg. A marxizmus Lukács által hirdetett reneszánsza tanítványainak programjában nyert legvilágosabb megfogalmazást. Ez nemcsak a dogmatizmus és a skolasztika elhagyását és a marxi forrásokhoz való visszatérést jelentette, hanem korunk kérdéseinek korszerű megválaszolását is. Ez az elméleti irányvétel egy társadalmi és gyakorlati irányultságú filozófiára és a szocializmus kritikai vizsgálatára összpontosítja figyelmét. Ez a magatartás és a felmutatott kutatási eredmények, különösen 1968 után, az iskola tagjainak hivatalos bírálatát váltotta ki. Hamarosan, Lukács halálát követően, 1973-ban, hivatalosan állapítják meg, hogy a marxizmusnak nem volt „iskolája” Magyarországon — ahogyan Lukács gondolta — hanem csak egy csoport létezett, amelyet revizionistának, újbaloldalinak, a marxizmustól eltérőnek és lényegében véve polgárinak ítélnék meg. A már Lukács által említettek mellett — néhányuknak ez már a második összetűzése a hivatalos marxizmussal — a csoportba sorolták Hegedűs Andrást, Márkus

Máriát, Kiss Jánost és Bence Györgyöt is. Miután lehetetlenné tették tudományos és közéleti tevékenységük folytatását, az „iskola” tagjai legnagyobb nemzetközi érvényesülésük idején szóródtak szét a világban. A budapesti „iskola” csak egy évtizeden át fejtett ki intenzív tevékenységet.

A Budapesti iskolának csupán Nyugat-Németországban három — válogatott tanulmányokat tartalmazó — kötetét jelentették meg. A tekintélyes marxista és haladó folyóiratok nemcsak megjelentették, hanem értelmezik is a magyar marxisták munkáit. Különösen Heller Ágnesnek, az „iskola” legkiemelkedőbb egyéniségének a tanulmányait jelentetik meg számos kiadásban Németországban, Olaszországban, Jugoszláviában, Angliában, Franciaországban, az Egyesült Államokban, Japánban és Brazíliában. Az „iskola” tagjaira a már említett ellentét ideológiai vonatkozásai is felhívták a figyelmet, ami végül a csoport álláspontjáról kialakított vitát a kulcsfontosságú elméleti kérdésekről az ideológiai vonatkozásúakra irányította. Azt mondhatjuk, hogy az „iskola” életére, sorsára, tevékenységére elsősorban a Lukács-hoz való kapcsolódás sajátossága a jellemző, de ugyanakkor története a hozzá hasonló jelenkori marxista törekvések sorsának részévé vált.

A „Lukács-iskola” sajátos vonásait és a marxista filozófia felújításához való hozzájárulását több vonatkozásban vehetjük szemügyre: a Marx-értelmezések, a Lukács-hoz való sajátos viszonyulás és a szocializmus vívmányainak kritikai felmérése, a mindennapi élet kritikája, valamint a szükségletek és az értékek elmélete szempontjából. Ezeket a nézőpontokat a magyar marxisták a praxis filozófiájának, még gyakrabban pedig *társadalmi ontológiának* nevezték. Emellett törekvéseiket annak alapján is megítélhetjük, hogy milyen kísérleteket tettek a jelenkori marxizmus többi áramlatától való határozott elkülönülésre.

Ennek az elkülönülésnek a megfogalmazására tesz kísérletet *Viták és irányzatok a marxista filozófiában* című írásában Márkus György. Bírálja az ún. extenzív, azaz sztálinista törekvéseket, amelyek a történelmet az általános természeti törvényszerűségek sajátos megnyilvánulási területének tekintve képtelenek megérteni a valóságos történelmi és emberi belső fejlődést, s ezért a filozófiai kutatások egész sorát erről az állásponttól lehetetlen komolyan megállapozni. Márkus bírálja mind a scientista, mind az ún. „ideológia kritikai” irányzatot: az előzőt azért, mert módszertanilag túlságosan kötődik az egyes tudományágakhoz, az utóbbit pedig mert a filozófiát túl határozottan különíti el az ideológiától.

Márkus abban látja Lukács és munkatársai álláspontjának a „társadalmi ontológiának” a lényegét — amit maga is elfogad —, hogy a filozófiában elsődleges szerepet a munka kategóriájának tulajdonít. Ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy csak ennek a kategóriának a segítségével lehet eredményesen túllépni a hagyományos filozófiai ellentmondásokon, a szubjektum és az objektum, a kauzalitás és a teleológia, a szabadság és a szükségszerűség stb. ellentétén. A munkát az ember és a

realitás alapvető kapcsolatának, a társadalmi élet alapjának, mindennemű tárgyiasulás forrásának, bármiféle objektiváció kulcsának, a történelmi folyamat és az emberi önmegvalósítás velejének tekintti. Így a gnoszológiai és antropocentrikus perspektíva helyett a társadalomtörténeti folyamat egy olyan sajátos ontológiáját kínálja, amely számol a természeti realitások létezésével, de azokat a természettudományok hatáskörébe utalja. Tulajdonképpen ezen a ponton különül el Lukácsnak és tanítványainak az álláspontja.

A magyar marxisták nézeteik kiindulópontját és alapját Marx műveinek az értelmezésében látják. Ezt igazolja Hellernek a marxi értékelmétről és a szükségletek elméletéről írott könyve, Mánkusnak a fiatal Marx emberfogalmáról és ismeretelméletéről, Marx fejlődéséről készült tanulmánya. Ezek a látszólag szakmai jellegű és akadémiai munkák olyan kiindulópontok után kutatnak, amelyek lehetővé teszik a történelmi folyamat és a jelenkor megértését.

Ilyen értelemben Mánkusnak az „emberi lényeg” marxi fogalmáról írott tanulmánya nem marad meg csupán az embert meghatározó nem-beli, társadalmi, egyetemes és tudatos jelleg fogalmi elemzésénél, hanem ezek segítségével alakítja ki azt a szemléletet, amely a történelmet az emberi megvalósulás folyamataként értelmezi, az elidegenedés elméletével pedig, vagyis az emberi lényeg és az ember történelmi léte diszkrépanciájának megértésével az őstörténetből a valóságos történelembe való átlépésről kialakított nézeteit alapozza meg, valójában a maga forradalom-értelmezését.

Lukács körének Marxhoz való viszonyát a marxi mű értelmezésére irányuló domináns törekvés határozza meg. Miután felismerték, hogy a filozófiának milyen jelentősége van a marxizmus számára, egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* iránt, majd pedig ez az érdeklődés *A politikai gazdaságtan bírálatának alapjaira* tevődött át, s ennek következtében felvetődött a marxi gondolkodás kontinuitásának és diszkontinuitásának a kérdése is. Heller és Mánkus egyaránt azt a véleményt fejtik ki, hogy Marx elmélete kialakulása során nem volt egészen egyértelmű.

Legjelentősebb eredményük a marxi mű kutatásában Marx elmélete kevésbé értelmezett vonatkozásainak felfedezése, s ezek jelentősége a világ forradalmi megváltoztatásának gyakorlatában. Elsősorban Hellernek a szükségletekről és az értékekről írott tanulmányairól van szó, amelyek a személyiség, az ösztönök, az érzelmek, az erkölcs stb. kutatásának viszonylatában a forradalom átfogó antropológiájához biztosítják a kommunista forradalom szubjektív szükségszerűségére rámutató elemeket. Heller kiemeli, hogy *A politikai gazdaságtan bírálatának alapjai* inkább a forradalmi átalakulás szükségszerűségének éppen erre az oldalára mutat rá, míg *A tőke* ennek a szükségszerűségnek a közgazdaságtani és naturalista magyarázatát tartja legfontosabbnak.

A szükségletek és az értékek kutatásában Heller tovább lépett, mint más marxisták. Ezt már azért is elengedhetetlennek tartotta, mert Lukácsnál ingadozást tapasztalt az értékelmélettel és annak jellegével kapcsolatosan. Heller a materialista értékelméletet vázolja az elsősorban nem a szükségletekből, azaz anyagi alapjukból vezeti le. Marx gazdaság-elemzéséhez tartja magát, és azt állítja, a szükségleteket is érték Kategóriáknak kell tekinteni. Lukács legközelebbi munkatársa a meglévő radikális, mennyiségi és minőségi szükségletek s a hozzájuk kötődő értékek differenciálásával teremti meg a gazdasági és a valódi emancipáció eredményesebb megkülönböztetéséhez szükséges fogalmi apparátust. Ilyen értelemben érdemel figyelmet *Az elmélet és a gyakorlat viszonya az emberi szükségletekhez* című írása. Az elmélet és a gyakorlat viszonyát nem elvontan, hanem a marxi társadalomelmélet megvalósítási lehetőségének a kivizsgálása szempontjából értékeli. Heller annak a marxi eszmének a szellemében jár el, miszerint az elméletek csak akkor valósulnak meg, ha megfelelnek a szükségleteknek. Viszont a szükségletek megkülönböztetése lehetővé teszi számára kielégítési módjuk, a megvalósításukra irányuló társadalmi megmozdulások és programok pontos elkülönítését. Egy olyan elméleti kiindulópontot vázol fel, ami lehetővé teszi számára, hogy eredményesen bírálja az általános és részleges társadalmi reformokat, a politikai forradalom elméletét és végül a marxi álláspontok figyelembevételével körvonalazza saját álláspontját, az *átfogó társadalmi forradalom elméletét*. Meggyőződése, hogy csak egy ilyen álláspontról lehet megérteni, miért összetett és hosszadalmasan elhúzódó feladat a marxi elmélet valóra váltása. Elemzésében felvázolja a megvalósult szocializmus alapos bírálatát is. Ennek kapcsán hangsúlyozza a forradalom fontosságát a szükségletek és az értékek struktúrájában, s ezeknek az átalakulásoknak a kimenetelétől teszi függővé a társadalom igazi megváltoztatásának a lehetőségét.

A Lukács-hoz való viszonyulás meghatározása a Budapesti iskola programjában jelentős teret kap. Ez a viszonyulás jól illusztrálja az „iskola” létrejöttét. Lukács három kulcsfontosságú művéhez kötődik: a *Történelem és osztálytudathoz*, *Az esztétikum sajátosságához* és *A társadalmi lét ontológiájáról*hoz. Fehérnek, Hellernek, Márkusnak és Vajdának az *Ontológiával* kapcsolatos feljegyzései szerbhorvát fordításban már megjelentek, ezért nem kerültek be szövegválogatásunkba az „iskolának” és Lukács-hoz való viszonyának megértéséhez hozzásegítő rendkívül fontos szövegek. Ugyanakkor Vajdaságnak a mítoszról és a valóságról írott cikke, Mészárosnak a lukácsi dialektikával kapcsolatos vizsgálódásai és Fehérnek a regényről írott tanulmányai lukácsi álláspontokkal foglalkoznak, és tipikusan lukácsi témakörben mozognak.

Vajda bírálja a *Történelem és osztálytudat* pozícióját, és társaihoz hasonlóan ő sem fogadja el, hogy Lukács megtagadta ezt a könyvét. Vajda cikkeiből kitűnik, hogy a történelem egységes szubjektumaként és objek-

tumaként tételezett proletariátus fogalma a kritika középpontja. Vajda hangsúlyozza, hogy ez a kritika a fiatal Lukács műveinek az eszméin alapul. A mű hegei fogalmi mitológiáját másutt véli felfedni, mint annak szerzője, amikor megtagadta könyvét.

Az *esztétikum sajátosságában* Lukács tanítványai utalást találnak az objektíváció elméletének filozófiai megoldására. Saját megítélésük szerint ezt a könyvet úgy élték meg, mint egy nagyszerű kísérletet arra, hogy egy egységes koncepció keretében a mindennapi gyakorlatból és gondolkodásból hatalmas, a nembeliség kritériumait kielégítő objektívációs szférák alakuljanak ki.

A legnagyobb vitát azonban Lukács utolsó nagy műve, *A társadalmi lét ontológiájáról* váltotta ki. Heller, Márkus, Vajda és Fehér a következő megjegyzéseket tették a műben képviselt álláspontokra: (1) Az *Ontológia* téved, amennyiben egy átfogó természetkép kialakítását a filozófia feladatának tekinti, mert a naturalizmus hibájába esik. Tanítványai ezért maradnak meg szívesebben a *Történelem és osztálytudat* téziseinél, miszerint maga a természet a társadalom és a természet viszonyának az anyagi folyamatai útján válik hozzáférhetővé a filozófia számára, s így a természet is mindenekelőtt társadalmi kategória és társadalmi probléma. (2) Elfogadhatatlan a visszatükrözés-elmélet az ismeretelméletben, ami még mindig megmaradt Lukács művében. (3) Lukács megtartja az elfogadhatatlan, lényegében naturalisztikus „növekedéskoncepciót” és a determinizmus túl szigorú értelmezését. (4) Nincs kellően konzisztens érték-koncepciója és „lényegében ingadozott alközt, hogy az értéket csupán ökonomiai kategóriának tekintse, avagy »erkölcsinek« is”. Ennek jelentős kihatása van forradalomelméletére is.

A feljegyzések nemcsak az „iskolát” a tanítómestertől elválasztó vonulatra mutatnak rá, hanem világosan megjelölik azokat a kutatási feladatokat is, amelyek lehetővé teszik Lukács álláspontjainak a túlhaladását. Lukács tanítványai, azáltal, hogy nem fogadják el a naturalizmus maradványait, a tükrözéselméletet, a szigorú determinizmust stb., tulajdonképpen azt a dialektikus materialista hordalékot vetik el, ami a *Történelem és osztálytudat* után nagymértékben jellemezte az egész lukácsi művet.

Nálunk a lukácsi kör legjelentősebb egyéniségének, Heller Agnesnek a művei a legismertebbek. Fordításban megjelent *A mindennapi élet*, az érték- és szükségletelmületről írott tanulmányai és egész sor cikke. Közülük néhányan éppen nálunk publikálták egyes műveiket, de még mindig nincs kellő áttekintésünk erről a marxista iskoláról.

Szövegválogatásunk viszonylag egységes, de terjedelmi korlátok miatt részben fragmentális, ugyanis Lukács levelét kivéve valamennyi szöveget lerövidítettük. Válogatásunkban több szerző kapott helyet, mint Lukács említett levelében. Mészáros és Almási is Lukács-tanítványok, függetlenül attól, hogy az első hosszabb időn át Lukács körén kívülről fejtete

ki tevékenységét, a második pedig egyidejűleg a frankfurti iskola eredményei iránt is érdeklődött, amelynek az álláspontja Lukács számára ugyanolyan elfogadhatatlan volt, mint a frankfurtiak számára az *Ontológia* eszméi.

A Lukács hatása alatt álló magyar marxisták filozófiai kutatásaikkal tűntek ki. Kutatásaikban azonban — Marx példáját követve — nem választották szigorúan külön a filozófiai vonatkozásokat a szociológiaiaktól és az ökonómiaiaktól. Egy ilyen hozzáállás önként adódott abból a nézetükből, amely a filozófiát társadalmi ontológiának tekinti. Az „iskola” közösen kialakított álláspontja ösztönzőleg hatott magukra a szociológiai és politológiai kutatásokra is. Válogatásunkban ezt a területet Hegedűs Andrásnak és Márkus Máriának a társadalmi fejlődésről, alternatíváiról, valamint az egyén és a közösség kapcsolatáról írott tanulmányai képviselik.

Amennyiben szövegválogatásunk hozzájárul ennek a marxista irányzatnak a jobb megismeréséhez, akkor azt minden bizonnyal a Belgrádi Rádió harmadik műsorának és Dési Abelnak köszönhetjük, akik a „Budapesti iskola” bemutatását kezdeményezték. A szövegeket magyarról, de más európai nyelvekről is fordítottuk, amennyiben a szerzők a fordításokat átnézték.

GARAI László fordítása

ELŐSZÓ A „FELJEGYZÉSEKHEZ”*

BODROGVÁRI FERENC

A *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* Lukács György utolsó nagy filozófiai munkája. Ez ideig egészen csak magyarul jelent meg *A társadalmi lét ontológiájáról* címen... A mű három kötetét — az első a *Történeti fejezetek*, a legbővebb a második *Szisztematikus fejezetek*, a harmadik, ami az alapgondolatok afféle szintézise, a *Prolegomena* címet viseli — a budapesti Magvető Könyvkiadó adta ki 1976 derekán.

* A zágrábi *Kulturni radnik* folyóirat közismert *11. teza* (11. tézis) nevű, a Školska knjigával (Tankönyvkiadó) együtt kiadott füzetsorozata 5. számaként jelent meg 1978-ban Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály *Diskusije o Lukácsuvoj „Ontologiji”* (Viták Lukács „Ontológiájáról”) című munkája. Bodrogvári Ferenc rövid írása e kiadvány előszava.

(A kötet szövegét magyarul — eredeti címén: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról* — a *Magyar Filozófiai Szemle* 1978/1. száma közölte.)

Bodrogvári Ferenc életének utolsó éveiben intenzíven készülődött egy a „Budapesti filozófiai iskola” tevékenységéről, gondolkodásáról, tagjairól szóló nagy tanulmány megírására. Ennek a tervezett munkának egyik, csak jegyzetnyi terjedelmű részlete a *Feljegyzésekhez* írt Előszó.